

GIDÓ ATTILA*

„Sómérok” a Kárpátokban

Jelen tanulmány az erdélyi zsidó cserkészmozgalom első évtizedének vázlatos ismertetését adja. Főként azokra a mechanizmusokra, csoportkohéziós és identitásképző rituáléokra összpontosít, amelyek révén a somérmozgalom az iskoláskorú generáció zsidó etnikai identitásának felébresztéséhez, illetve megerősítéséhez járult hozzá. Az etnicitást, a csoportként való viselkedést – Rogers Brubaker elméleti megközelítéséhez alkalmazkodva – nem tekinti statikusnak, hanem állandóan változó, pillanatnyi állapotnak.¹ A zsidó cserkészlet mindennapjait meghatározó rituálékat pedig olyan identitásképző elemekként kezeli, amelyek adott (elképzelt/megkonstruált) nemzeti közösség tagjává váláshoz biztosítanak feltételeket.²

Cserkészlet és zsidó nemzeti mozgalom

Országok szintjén, miként nemzetközi porondon is, az ifjúsági szervezetek és azok tevékenysége a zsidó nemzeti mozgalom fontos alkotóelemét képezték. Ezen belül a cserkészlet, avagy a *somér* mozgalom egy nem zsidó ideológiának és életfelfogásnak az adaptálása volt, tehát nem a cionizmus organikus fejlődésének eredményeként, hanem a befogadó társadalmakban zajló folyamatok hatására jött létre. Amikor Baden Powell a 19–20. század fordulóján elindította a *boy scout* mozgalmat, majd 1907-ben megszervezte az első kísérleti cserkész táborát, annak mindenekelőtt birodalmi, militarista és nem nemzeti jellege volt.¹ A mozgalom térhódításával

* A szerző a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: attila.gido@gmail.com

¹ Pryke, Sam: The popularity of nationalism in the early British Boy Scout movement. *Social History*, 1998/3. 310. DOI: 10.1080/03071029808568040.

viszont az egyes országok cserkészmozgalmaiba egyre több etnikus és nemzeti/nacionalista elem került be. A Kárpát-medencében létrejött első zsidó cserkészcsapatok már ezeket az etnikus jegyeket magukon hordozó struktúrákat vették át és állították a cionista mozgalom szolgálatába. Ezen oknál fogva egy nemzeti elemeket beépítő, de elsősorban a polgári középosztály ifjúságának testi és erkölcsi-szellemi nevelését, a természet szeretetét, a természetben való helyállást propagáló mozgalom, illetve egy olyan nemzeti-nacionalista ideológia kapcsolódott össze, amely az előbbit a saját ideáljainak az elérése érdekében építette be intézményi és szervezeti életébe. Tehát Erdélyben az előfeltétele az önálló zsidó cserkészlet létrejöttének a cionista szervezkedések beindulása, az 1918 utáni zsidó nemzeti munka kiteljesedése volt.

Az 1890-es évektől az I. világháború végéig tartó időszakot Erdélyben a proto-cionizmus korszakának tekinthetjük. Rónai János balázsfalvi ügyvéd 1897-ben publikálta a *Zion und Ungarn* című röpiratát, ugyanebben az évben részt vett Bázelen az első cionista kongresszuson, majd őt választották meg 1903-ban a Magyar Cionista Szervezet elnökévé.² Az 1900-as évek kezdetén Rónai tevékenysége révén alakultak meg az első erdélyi cionista csoportok (Gyulafehérvár, Nagyszeben, Nagynyed, Kolozsvár, Nagybánya, Beszterce).³ Újabb helyi szervezetek megalakítására az I. világháború alatt került sor. Ekkor hozott létre cionista egyesületet Dicsőszentmártonban maga Weissburg Chaim is,⁴ aki 1918-at követően az erdélyi cionista

2 Haber, Peter: Pozsonytól Budapestig. A magyarországi cionizmus kezdetei 1897 és 1904 között. In: Bassa László (szerk.): *Otthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Universitas Kiadó, 2001. 160–161. és 173.

3 Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 267–270.

4 Weissburg Chaim (Hugó) (1892, Désfalva–1959, Tel Aviv). Ügyvéd, cionista vezető. Jogi tanulmányait Budapesten végezte, ahol belépett az 1903-ban alapított Makkabea zsidó főiskolás szervezetbe. 1913–1914 között palesztinai körutat tett, majd innen hazatérve besorozták. 1915-ben orosz fogságba esett, ahol fogolytársai körében terjesztette a cionista eszméket. 1918-as hazatérését követően Erdélyben telepedett le, és részt vett az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség létrehozásában és a cionista intézményrendszer kiépítésében. Főként a Palesztina-munka területén, erdélyi zsidók palesztinai letelepítésében vállalt részt. 1925-ben maga is alijázott. Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2009. 505.

mozgalom egyik legmeghatározóbb alakjává vált.⁵ A regionális kiterjedésű szervezkedés a világháború végén vette kezdetét. 1918 novemberében egymástól függetlenül, helyi kezdeményezésre Zsidó Tanácsok alakultak Temesváron, Máramaroszigeten és Nagyszebenben. Ezt követően 1918. november 20-án Kolozsváron nagygyűlésen bontott zászlót az az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség, amely a két világháború között irányította és szervezte a Magyarországtól Romániához került területek zsidó nemzeti alapú életvilágát.⁶ Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséghez köthető ugyanakkor a zsidó intézményháló kiépítése és a zsidó társadalomépítő munka is. A szövetség égisze alatt oktatási, szociális, egészségügyi intézmények, illetve ezek háttérintézményeként működő szervezetek, valamint kulturális- és sportegyesületek, ifjúsági egyletek, sajtótermékek létesültek.⁷ Ezek együttes tevékenységének eredményeként a II. világháború előestéjére az erdélyi izraelita vallású népesség jelentős része – a magyar kulturális és nyelvi kötelekeit megtartva – zsidó etnikai irányba mozdult el, a ténylegesen is a cionista mozgalomhoz csatlakozók pedig megközelítőleg a közösség egynegyedét alkották.⁸

Ilyen kontextusban teljesedett ki Erdélyben a zsidó cserkészmozgalom, azaz a somér mozgalom, amely a zsidó nemzeti célok szolgálatába állított intézményekhez és szervezetekhez hasonlóan fontos csoportidentitás-képző aktorként működött. Éppen ezért a somércsapatoknak a létrejötte és a tevékenységük nem kizárólag intézménytörténeti szempontból, hanem a zsidó nemzeti ideálok megvalósításához való hozzájárulásuk szempontjából is érdekes.

A mozgalom kiépülése

Magyarországon a cserkészlet megszervezése református és római katolikus ágon kezdődött el 1909–1910 folyamán, majd kiegészült

5 Olosz Levente: Ortodoxból cionista. Szempontok a dicsőszentmártoni zsidóság 1850 és 1919 közötti történetéhez. In: Romsics Ignác (szerk.): *Közelítések. Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez*. Kolozsvár: Komp-Press, 2018. 55.

6 Gidó, 2009. 55.

7 Lásd: Gidó, 2009. 70–85.

8 Gidó, 2009. 97–101.

egy polgári ággal, az őrsemmozgalommal.⁹ Jelenlegi ismereteink szerint Erdélyben is ebben az időszakban került sor az ifjúság bekapcsolódására, elsősorban református felekezeti vonalon. Az első cserkészcsapat létrehozása a székelyudvarhelyi Református Kollégium tornatanárának a nevéhez, Z. Sebess Józsefhez fűződik. Az 1911-től működő csapat három éven belül 84 főre bővült. A székelyudvarhelyi példát számos városban követték, és ennek köszönhetően 1920-ig Aradon, Déván, Fogarason, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Orsován, Resicabányán, Szatmárnémetiben, Székelykeresztúron és Temesváron létesültek csoportok.¹⁰

Az első zsidó cserkészcsapatok 1913 tavaszán alakultak meg Magyarországon.¹¹ Erdélyre nézve, erre az időszakra vonatkozóan szegényesek az információink. Weissburg Chaim visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Kolozsváron Hamburg József orvos, publicista volt a kezdeményező, valamikor a világháború környékén.¹² Szerinte a főként elméleti és kevesebb gyakorlati cionizmust támogató „Buber-iskola” tagjai voltak azok, akik Közép-Európában elsőként kezdték el szervezni a cionista cserkészetet, és ehhez az iskolához tartozott Hamburg is.¹³ Ezen oknál fogva az I.

9 Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1989. 20–23.

10 Bardócz Csaba: Cserkészmozgalom Erdélyben. *Református Szemle*, 2008/3. 271.

11 Bányai Viktória: Liliom és Dávid-csillag: a zsidó cserkészlet kezdetei Magyarországon, 1913–1924. Lásd a *Regio* e számában.

12 Hamburg József 1895-ben született, Besztercén. A két világháború közötti erdélyi cionista mozgalom meghatározó személyisége volt, az *Ezra* zsidó ifjúsági mozgalom 1918 utáni vezetője. Füzete jelent meg Áhád Háámról, emellett pedig orvosi cikkeket közölt német szaklapokban. Az 1937-ben, Kolozsváron megjelent *Kelet és Nyugat között* című antológia szerkesztője, az erdélyi zsidó ifjúságot megszervezni kívánó, de a román belpolitikai események miatt végül meg nem rendezett, 1938-as Zsidó Értelmiségi Találkozó egyik kezdeményezője. 1944 márciusában, a Kolozsvárra bevonuló német csapatok több zsidó értelmiségivel együtt Hamburgot is letartóztatták. A Kasztner-csoporttal Bergen-Belsenbe, majd Svájcba került, és túlélte a holokausztot. *Kelet és Nyugat között. Zsidó fiatalok antológiája*. Cluj [Kolozsvár]: A Zsidó Diáksegélyező Kiadása, 1937., Gidó, 2009. 502.

13 Az erdélyi cionista mozgalomra elsősorban az Áhád Háám-féle kultúrcionizmus és a Simon Dubnov által képviselt zsidó autonomizmus (népi mozgalom, folkizmus) hatott. Mindkét irányzat a befogadó országok területén,

világháború környéki erdélyi zsidó cserkészlet „úgy kvantitatíve, mint kvalitatíve gyenge dolog volt, ami ordítóan elütött az egyéb nemzeti mozgalmak forradalmi lendületétől”.¹⁴

A helyzetet változtatni kívánó Weissburg, a magyarországi fehérterror idején, valamikor 1920 folyamán Kolozsvárra hívta a budapesti cserkészvezetők közül Schwartz Miksát¹⁵ és Fürst Oszkárt, azzal a céllal, hogy vegyék át Hamburg Józseftől az erdélyi zsidó cserkészmozgalom irányítását.¹⁶ Weissburg állítja, hogy Schwartz és Fürst örömmel költöztek Erdélybe. Mivel a cserkészmozgalomban való tevékenységért fizetés nem járt, mindkettőnek állást szerzett a cionista alapú intézményrendszeren belül. Schwartz Miksa a nem sokkal korábban Joint-finanszírozással elinduló Erdélyi Zsidó Árvagondozó „íróasztalához ült le”, míg Fürst Oszkár lett a *Keren Kajemet le-Jisráél* (Zsidó Nemzeti Alap, KKL) 1919 januárjában létrehozott erdélyrészi főirodájának igazgatója.¹⁷ A három személy már korábban ismerte egymást. Weissburg és Schwartz Kis-Küküllő vármegyéből, egymástól néhány kilométerre fekvő településekről származtak, és a háború előtt is mindketten cionista eszméket

tehát a diaszpórában képzelte el a zsidóság etnikai alapú megszervezését. A Palesztinába történő kitepedést többnyire a fiatalabb erdélyi cionista generáció szorgalmazta. Weissburg Chaim gépiratos memoárja (Az úton lévő állam szolgálatában). *The Archive of the Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism*, Sede Boker, Midreshet Ben-Gurion, Israel, 3. fond (Personal Archives), The Personal Archive of Chaim Weissburg (Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka), 29. dosszié, 1184.

14 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1184.

15 Schwartz Miksa orvos (Kerelőszentpál, 1892 – ?) Dömény Lajossal együtt a magyar zsidó cserkészmozgalom elindítója, 1913-ban. A két világháború között az Erdélyi Zsidó Árvagondozó főtitkára és az erdélyi zsidó Kishitelbankok inspektora. A Kasztner-csoport tagjaként élte túl a holokausztot. Újvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon Kiadása, 1929. 777; A Kasztner-vonat tagjainak listája. *Arolsen Archives (International Tracing Service Archives)*, Bad Arolsen, 3.1.1.3., 78776636.

16 Weissburg Chaim a visszaemlékezéseiben nem közöl konkrét dátumot. Az *Új Kelet* 1920. január végi lapszáma viszont ismertette Weissburg titkári beszámolóját az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 1918–1919 közötti tevékenységéről. Ebben megemlítette, hogy a Szövetség Budapestről meghívott egy „szakembert”, aki 1920 tavaszán fogja elkezdni el a cserkészlet erdélyi megszervezését. Titkári beszámoló az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 15 havi munkájáról. *Új Kelet*, 1920. január 29. 5–8.

17 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1189–1190.

vallottak. Marosvásárhelyen jártak középiskolába, az ismeretségük ebből az időszakból eredeztethető. Később Budapestre kerültek, ahol Weissburg ügyvédnek, Schwartz pedig orvosnak tanult. Együtt vettek részt a fővárosi Makkabea szervezeti életében is. Az I. világháború alatt a 21. honvédegyalogezredhez vonultak be, Weissburgot viszont később áthelyezték.¹⁸ Weissburg visszaemlékezésében azt állítja, azért hívta vissza Erdélybe Schwartzot, és azért tette meg a cionista cserkészlet erdélyi főparancsnokának, mert „született katona volt, igazi tábornoki figura, akinek a szívében a katonai drill, a katonai szervezethez és fegyelmezethez szerette a cionizmus imádatával és vele született kiváló pedagógiai érzékkel párosult”.¹⁹

A szombathelyi származású Fürst Oszkárral ugyancsak a Makkabeában kerültek kapcsolatba. Fürst egy ideig a Makkabeának elnöke is volt, és Beregi Árminnal együtt szervezte meg 1918 őszén a zsidó karhatalmi századokat. Ő töltötte be 1920-ban a magyarországi Palesztina Hivatal főtitkári tisztségét, majd Erdélyben a Keren Kajemet le-Jiszráél vezetője volt.²⁰ 1924-ben alijázott Kolozsvárról.²¹

Miután a két cserkészvezetőt Kolozsvárra hívta, Weissburg felszólította Hamburg Józsefet, hogy főparancsnoki helyét adja át Schwartz Miksának. Hamburg engedelmessé vált és „így alakult meg Erdélyben a cionista cserkész szervezet *Hasomér Hacáir* helyett egyszerűen *Somér* néven”.²²

Weissburg értékelése szerint, a mozgalmat Schwartz és Fürst kitűnően megszervezték. Erdély valamennyi településén alakultak csoportok, ennek nyomán pedig a 10–18 éves korosztályból tömegesen csatlakoztak a fiatalok.²³ Az első zsidó cserkészek egy nem cionista cserkész egyletből érkeztek, és körükben épült fel a somér szervezkedés.²⁴ Ezzel párhuzamosan, a fiatalok toborzása az *Új Kelet* cionista irányultságú kolozsvári lapban is elkezdődött. Az 1920 augusztusában beinduló cserkészszervezkedés rövid idő alatt megerősödött, és az 1920 novemberében Kolozsváron megrendezett

18 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1190.

19 Uo. 1191.

20 Cionista munka Magyarországon. *Új Kelet*, 1920. október 1. 3., A konferencia határozatai. *Új Kelet*, 1921. december 8. 1.

21 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1191.

22 Uo. 1192.

23 Uo. 1192.

24 Uo. 9. dosszié, 10.

első erdélyi cionista konferencián már a somérok álltak díszőrséget.²⁵ Kolozsváron az első 13 somért 1921. június 15-én avatták, akik két hónappal később már a közeli Gyaluban próbatáboroztak.²⁶ Aradon 1921 őszén 13 taggal, Temesváron 1922 őszén 10 taggal, Déván pedig 1923 nyarán 36 taggal alakult meg a somérszászlóalj.²⁷ Egyes zászlóaljakon belül társadalmi különbségek mentén csoportok szerveződtek. Ilyen volt az 1923-ban alakult temesvári iparos-somérok csoportja, erős baloldali irányultsággal.²⁸

A somérok számának növekedéséhez a zsidó középiskolák megjelenése is hozzájárult. A világháborút megelőzően Erdélyben zsidó középiskolai oktatás nem volt. A helyzet 1919-ben változott meg, amikor Temesváron nyílt zsidó líceum a helyi hitközségek és a Zsidó Nemzeti Szövetség kezdeményezésére. Egy évvel később, 1920-ban a nagyváradi neológ hitközség, Kolozsváron pedig az ortodox és a neológ hitközség létesített középiskolát.²⁹ E három oktatási intézmény számos zsidó cserkészcsapat otthonává vált. Máshol, ahol nem működött zsidó középiskola, mint például Marosvásárhelyen, a zsidó középiskolás cserkészek a helyi román állami középiskolák csapataihoz kellett csatlakozzanak. Mindez a gyakorlatban úgy érvényesült, hogy a tanintézményen belül külön zászlóaljt/rajt alkottak, és a parancsnokuk közös volt a román társaikkal. A román és a zsidó cserkészek között gyakori volt a fizikai konfliktus.³⁰

Amint beindult Kolozsváron a zsidó líceum, Weissburg Chaim hozzálátott a diákoknak a cserkészmozgalomba történő beszerzésének. 1922 közepéig Kolozsváron a Tarbut középiskolában 9 őrs alakult. Ezekből hét fiú (öt középiskolás diákokból, kettő iparos- és kereskedőtanoncokból), egy lány (somrák) és egy ún. „farkaskölyök” (gurim), azaz cserkészjelölt őrs volt. A

25 Uo., A kolozsvári zsidó cserkészekről. *Új Kelet*, 1922. szeptember 28. 2.

26 A somérok között. *Új Kelet*, 1921. augusztus 20. 3., A szerkesztő-testvér üzenete. *A Sómér*, 1924. 1. 2. 14.

27 Hírek sómérvárosokból. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 11–12.

28 A timișoarai [temesvári – szerk. megj.] iparos-sómércsapat. *A Sómér*, 1924. 1. 4. 13–14.

29 Carmilly-Weinberger, 1995. 187–188.

30 *Almanahul orașului municipal Târgu Mureș, 1924*. In: Ghila, Iulius – Parizek Ferenc (red.): Târgu Mureș: k.n., 1924. 275. (A forrás rendelkezésemre bocsátásáért Sebestyén Mihálynak mondok köszönetet. – G.A.)

Tarbut somércsapat élén Hirsch Dezső főparancsnok állt, a vezetést pedig négytagú parancsnokság (Schwartz Miksa parancsnok, Fürst Oszkár, Havas József és Szmuk Ottilia vezetők), valamint Antal Márk³¹ (a Tarbut képviselőjében) látta el.³² A felavatás kifejezetten zsidó eseménynek számított, amely révén a somérok a zsidó nemzet szolgálatába álltak. A kolozsvári lánycserkészek 1922-es felavatásának záróeseményeként a Tarbut líceum végzős hallgatója mondott beszédet: „És mi e szent pillanatban, felelősségünk teljes tudatában ígérjük a legodaadóbb és legönzetlenebb sómérmunkát. Ígérjük az egész zsidóságnak legteljesebb hűségünket embertársainkkal és a zsidó nemzettel szemben.”³³

Az 1923-as temesvári első somérkonferencián merült fel az erdélyi közös szervezet létrehozása. Erre végül 1926 decemberében került sor Hisztadrut Hasomér be-Transzilvania néven.³⁴ Mindez nem csupán strukturális változást hozott magával, hanem tartalmat is. Az erdélyi szervezet ugyanis ettől kezdve a román Hasomér Hacáir munkaprogramját követte.³⁵ Két évvel később, 1928 decemberében a Hisztadrut székhelyét Kolozsvárról Temesvárra helyezték át. Ekkor Erdélyben 14 gdud (zászlóalj) működött, összesen 980 fiú- és lánycserkészzel.³⁶ Egy évvel később számuk meghaladta az 1200-at.³⁷

31 Antal Márk (Devecser, 1880 – Kolozsvár, 1942): Matematikus, pedagógus. Az 1920–1927 között működő kolozsvári Tarbut zsidó középiskola igazgatója. A két világháború között marxista társadalomtudományi szemináriumokat szervez a lakásán, amelyen több, a II. világháború utáni romániai magyar közéletben és kulturális életben fontos szerepet betöltő értelmiségi is részt vesz. Az 1940 őszén újraindított kolozsvári zsidó középiskola igazgatója. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. Bukarest: Kriterion, 1981. 43.

32 Fürst Oszkár: A cserkészmozgalom és a zsidóság. In: *A Tarbut Országos Zsidó Iskolaegyesület clujji [kolozsvári – szerk. megj.] fiú- és leányközépiskoláinak II. értesítője az 1921–22. tanévről*. Cluj-Kolozsvár: Kadima Nyomda és Kiadóvállalat, 1922. 47–49., Zsidó leánycserkészek avatásán. *Új Kelet*, 1922. május 17. 5.

33 Zsidó leánycserkészek avatásán. *Új Kelet*, 1922. május 17. 5.

34 Visszapillantás tíz év munkájára. *Haderech*, 1929. december, 4.

35 Uo.

36 A Hisztadrut Hasómer B`Transylvania harmadik vöidahja. *Haderech*, 1929. január, 1.

37 Impozáns keretek között zajlott le az erdélyi sómérszervezet kolozsvári konferenciája. *Új Kelet*, 1929. december 31. 5.

Összehasonlításképpen, Erdélyt nem számítva, a nagyromániai Hasomér Hacáirnak 1927-ben 2500 tagja volt.³⁸

Az erdélyi zsidó cserkészmozgalomban 1931 végén végleges törés következett be. A Marosvásárhelyen megrendezett országos konferencián a Hasomér kettészakadt, aminek következtében létrejött a szocialista cionista ideológiájú Hasomér Hacáir és a klál-cionista (centrista) Hanoár Hacioni.³⁹ Danzig Hillel erdélyi újságíró, zsidó közéleti személyiség mindezt úgy értékelte, hogy a Hasomér Hacáir létrejöttével „az erdélyi cionista ifjúsági mozgalom levetette *galuti* jellegét, és a chaluci megvalósítást írta zászlajára”.⁴⁰ A II. világháborúig tartó évtizedben az erdélyi zsidó sajtóban e két, elsősorban már nem a szó szoros értelmében vett cserkészideákat, hanem a haluci utat követő szervezetről szóló hírek domináltak, és ők határozták meg a közbeszédet. A klasszikus cserkészzet háttérbe szorult a zsidó nemzeti mozgalmon belül. Az 1920-ban Budapestről hazahívott és a mozgalom kiépítését magára vállaló Schwartz Miksa a Hanoár Hacioni vezetőjeként folytatta tevékenységét. A Hasomér Hacáir élére pedig többek között az a Jámbor Ferenc állt, aki 1927-től az *Új Kelet* felelős szerkesztője, majd a lap 1948-as izraeli újraindítását követően annak külső munkatársa volt. Őt tekintették az erdélyi Hasomér szellemi vezetőjének és patronusának.⁴¹

A Hisztadrut Hasomér Hacáir be-Transzilvánia 1939-ben 11 csoporttal rendelkezett, amelyeknek összesen 460 tagja volt. Az irányítást 12 tagú vezetőség és az ezekből választott főparancsnokság (Erdős Méir, Gerson Áser, Sándor Málká, Szántó Elijahu) végezte. A csoportjaik aktivitásának középpontjában a fiatalabb generációk haluci szellemben való nevelése és a palesztinai életre történő felkészítése állott. 1939-ben mintegy 40 tagjuk alijázott.⁴²

38 Somruth. *Haderech*, 1927. május, 15..

39 Az erdélyi sómérszervezet marosvásárhelyi konferenciája. *Új Kelet*, 1932. január 5. 4.

40 Danzig Hillel: Húsz év távlatából. In: *Az erdélyi cionizmus húsz esztendeje*. Cluj [Kolozsvár]: Kiadja a Hitachdut Barisszia-Habonim Nösziutja, 1939. 4.

41 Olosz Levente: Jámbor Ferenc, az *Új Kelet* egykori felelős szerkesztőjének öröksége. *Izraelinfo*, 2019. július 19., <https://izraelinfo.com/2019/07/19/jambor-ferenc-az-uj-kelet-egykori-felelos-szerkesztojenek-oroksege/> (letöltés ideje: 2019. július 26.)

42 Az 1930-as években, évente mintegy 30–50 erdélyi Hasomér-tag alijázott. 1932-ben például a szervezet 200 kivándorló romániai tagjából 50 volt erdélyi. Az erdélyi Hasomér Hacáir és a Hanoár Hacioni fiataljai közreműködésével alakultak

A két világháború között az erdélyi zsidó cserkészcsapatok és az ezeket összefogó Hisztadrut az 1914-ben megalakult bukaresti székhelyű román cserkészszövetséghez tartoztak (a főparancsnok a román trónörökös, Károly volt).⁴³ Vezényszavaik és szolgálati nyelvük a héber volt (összhangban az etnicitás kifejeződésének formáival), de természetesen, az erdélyi zsidó népesség nyelvi és kulturális beágyazottságának megfelelően a társalgási nyelv a magyar maradt.⁴⁴ Ez nem változott akkor sem, amikor Erdélyben is megalakult a Hasomér Hacáir. A bukarestiekkel való együttműködés viszont, mint ahogyan ez a teljes erdélyi nemzeti alapú zsidó intézményrendszerre és szervezeti életre jellemző volt, beleértve az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséget is, nem volt zökkenőmentes. A két teljesen eltérő kultúrájú és nyelvi kötődésű zsidó közösség nehezen találta meg a közös hangot. Hirsch József, a kolozsvári Hasomér Hacáir egyik meghatározó szereplője például arról ír visszaemlékezésében, hogy az 1930-as években, amikor a Hasomér világszervezet eldöntötte az erdélyieknek a regáti szervezetnek való alárendelését, az erőteljes nemtetszést váltott ki a körükben. Az egyesülést követően közös nyári táborozáson vett részt a regáti zsidó cserkészekkel a Kárpátokban, ahonnan azzal az érzéssel távozott, hogy olyan mértékű a román Hasomér Hacáir és az erdélyiek közötti kulturális, nyelvi és mentalitásbeli különbség, amely lehetetlenné teszi az együttműködést: „Valamilyen oknál fogva idegenek voltak a számunkra. Nem úgy viselkedtek, mint mi, nem úgy gondolkodtak, mint mi. Ugyanazon mozgalomhoz tartoztunk, ugyanazt az ideológiát követtük, mégis külön világot alkottunk. A hátterünk, a múltunk nem

meg 1939-ben Palesztinában Dan, Kfar Dalia, illetve Kfar Glickson kibucok. Impozáns keretek között zajlott le a Hasomér Hacáir bukaresti konferenciája. *Új Kelet*, 1933. január 12. 6., Beszámoló a Hisztadrut Hásomer Hacáir B' Transilvania 1937 május–1939 decemberi munkaperiódusáról. In: *Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség XVI. konferenciája. A Zsidó Nemzeti Szövetség, Palesztina Hivatal, WIZO Föderáció, Keren Kayemeth Leisrael, Keren Hayesod jelentése, 5697–5698–5699. évi működéséről*. Timișoara [Temesvár]: Kiadja az EZSNSZ, 1939. 108–111., Hartman, Zvi: Zionism in Transylvania Between the World Wars: From Ideology to Practice. *Studia Judaica*, 1996. 206–210.

43 Bardócz, 2008. 268., Vö.: A kolozsvári zsidó cserkészekről. *Új Kelet*, 1922. szeptember 28. 2.

44 A nyelvhasználat és etnicitás kapcsolatára lásd: Smith, Anthony D.: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel, 2004. 210.

volt azonos az övékével, és a mozgalmunk is más volt.⁴⁵ A nyelvi és kulturális különbségek meglétét igazolja az egyik, egyébként idealisztikusnak készült 1932-es riport is a Hasomér Hacáir Moinești-i (a Keleti-Kárpátok keleti lejtőjén fekvő román település) táborozásáról. A beszámoló arról tesz említést, hogy a táboron belül keveredett a román, a jiddis, a német és a magyar nyelv. Ebből a keveredésből pedig egyetlen kiutat lát, mégpedig a héber nyelv mielőbbi általánossá tételét.⁴⁶

Alapelvek, társadalmi- és sajtónyilvánosság

Amennyiben nem kizárólag általános pedagógiai funkciókat betöltő mozgalomként, hanem (etnikai) csoportidentitás-képző aktorként tekintünk a somérmozgalomra, érdemes megvizsgálni azokat az eszközöket, amelyek révén a zsidó etnikai identitás felbresztéséhez, megerősítéséhez hozzájárultak. A zsidó társadalom- és nemzetépítésben kulcsszerepet játszó Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség és az általa működtetett intézményrendszer ilyen irányú szerepe ismert.⁴⁷ Ebbe a nemzetépítésbe kapcsolódott be az erdélyi zsidó cserkészlet, mégpedig tudatos módon. Erről maga Weissburg Chaim tesz említést a visszaemlékezéseiben, hangsúlyozva, hogy a cserkészletet már a kezdetekkor az iskolán kívüli ifjúsági nemzeti nevelés egyik igen fontos eszközének tekintették.⁴⁸

A cserkészek mindennapjaihoz a rituálék, és a szabályok szerinti életvitel szorosan hozzátartoztak. Az erdélyi zsidó cserkészlet törvények több változatban is fennmaradtak. Ellentétben a tízpontos magyarországival és a romániaiával,⁴⁹ tizenkét pontból álltak, és kisebb módosításokkal a Baden Powel-i törvényt vették át: „1. A somér

45 Idézi: Hartman, Zvi: A Jewish Minority in a Multiethnic Society. During a Change of Governments: The Jews of Transylvania in the Interwar Period. *SHVUT. Studies in Russian and East European Jewish History and Culture*, 2000/9. 178. (a szerző fordítása)

46 Látogatás a Hasomér Hacáir nyári táborában. *Új Kelet*, 1932. augusztus 3. 6.

47 Gidó Attila: Az erdélyi zsidó intézmények identitásformáló szerepe a két világháború között. *Korunk*, 2004/8. 63–75.

48 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1184.

49 A romániai somérmozgalom törvényeit lásd: Iancu, Carol: *Evreii din România, 1919–1938. De la emancipare la marginalizare*. București: Editura Hasefer, 2000. 231.

egyenes jellemű és feltétlen igazat mond. 2. A sómér népéhez hű. 3. A sómér önmagával szemben szigorú, embertársaival szemben pedig szerető, megértő és szorgalmas. 4. A sómér testvére minden egyes sómérnak. 5. A sómér szereti és megbecsüli a munkát. 6. A sómér a természet barátja. 7. A sómér fegyelmezett, és vezető testvéreinek föltétlenül engedelmeskedik. 8. A sómér mindig vidám és meggondolt. 9. A sómér takarékos. 10. A sómér tiszta testben és lélekben. 11. A sómér bátor. 12. A sómér minden nap tesz egy jótettet.”⁵⁰ A tábori munkarendet és a cserkészléletet illetően is Baden-Powel útmutatásai voltak az irányadóak.⁵¹ A tizenkét pontból álló törvények elfogadása ugyanakkor nem egyszerűen cserkész-, hanem egyúttal etnikai alapon szerveződő ifjúsági közösségbe történő belépést is feltételezett. Mindezt pedig zsidó rituálék gyakorlása erősítette meg.⁵² A legfiatalabbak, azaz a gurok (farkaskölykök) újoncpróbáján például kötelező volt a zsidó himnusz, azaz a *Hatikva*, valamint két héber nyelvű dal és a héber vezényszavak ismerete. Mindezek mellett tudniuk kellett nemcsak a nemzetközi cserkészmozgalom vázlatos történelmét, hanem a somérmozgalomét is.⁵³ Az sem mellékes, hogy a városi terepismeret a próbák részét képezte. Azaz az újoncnak ismernie kellett minden utcát, fontosabb helyet, amely a lakásának ötszáz méteres körzetében volt, ismernie kellett városa fekvését, főbb útvonalait és nevezetességeit, valamint vezetőinek és örse tagjainak lakhelyét. Mindez Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolását követően nyert igazából jelentőséget. A magyar katonai hatóságok már 1940 szeptemberében betiltották a nem vallási jellegű zsidó szervezeteket, köztük a cserkészeket is. A baloldali irányultságú Hasomér Hacáir tagjainak jelentős része pedig ezt követően az illegalitásban működő kommunista mozgalomhoz csatlakozott.⁵⁴ Terepismeretüket pedig kiválóan tudták hasznosítani a konspiratív találkozások alkalmával. Ugyanerre a terepismeretre hagyatkozhattak azok is, akiknek 1944

50 A sómértörvények. *A Sómér*, 1924. 1. 1. 12.

51 Apróságok a táboréletből. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 5–6., Kitartás. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 6., Részletek Baden-Powell cserkész könyvéből. *A Sómér*, 1924. 1. 5. 10–13.

52 A rituálék szerepéről l. Fox et al., 2008. 545–546.

53 Gurok újoncpróbája. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 2.

54 A kommunista mozgalomhoz történő csatlakozásokra konkrét példát hoz: Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény, 1690–2004*. Sepsiszentgyörgy: Charta, 2006. 413.

tavasán a gettósítások elől, illetve a gettóból kiszökve kellett kijutniuk a város területéről, hogy átszökhessenek a magyar–román határon.⁵⁵

A cserkész sajtó, a sómérmozgalom aktualitásai és táborozásra, csomagolásra stb. vonatkozó praktikus tanácsok mellett, erős zsidó nemzeti ideált közvetített.⁵⁶ *A Sómér* 1924 júliusában hosszabb cikkben emlékezett meg Herzl Tivadar halálának huszadik évfordulójáról.⁵⁷ A táborozásokról szóló tudósításokban pedig rendre felbukkantak a Palesztinára és a zsidó identitásképző rituálékra történő utalások. *A Sómér* 1924-ben a temesvári és a marosvásárhelyi zászlóaljok közös táborozása kapcsán arról írt, hogy a somérok a „holnap hősei”, és olyan halucoknak nevezte őket, akik Erec Jiszáélt a lelkekben építik. A 150 cserkész megilletődve énekelte a zsidó himnuszt, a Hatikvát.⁵⁸ A nemzeti dal közös éneklése olyan „összhangzást”, közösségi érzést teremtett, amely túlmutatott a táborozó csoport keretein és egy nagyobb (elképzel) nemzeti közösségbe léptette be őket.⁵⁹

A táborozások a közösség- és identitásépítésre kiváló alkalmat kínáltak. Az erdélyi somérmozgalom első nagy táborára 1922 nyarán került sor Nagybánán 150 fiattal.⁶⁰ 1924 nyarán a kolozsvári és

55 Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület, 2001. 99. és 136–139.

56 A két világháború közötti erdélyi zsidó cserkész sajtó két rövid életű lapból állt. Az *A Sómér* című félhavi lapot a marosvásárhelyi cserkészek adták ki 1924 közepétől 1926 közepéig. Elsősorban általános cserkészeti kérdésekkel foglalkozott, kevés szervezeti hírt közölt. Szerkesztői Weinstein Gyula és Sárkány Imre, majd Engelberg Dezső voltak. A *Haderech* a temesvári *Neue Zeit – Új Kor* cionista hetilap önálló havi mellékleteként jelent meg, 1926–1931 között. Tartalmilag jóval gazdagabb volt, mint *A Sómér*. Foglalkozott az erdélyi KKL munkájával, figyelt a nemzetközi zsidó és nem zsidó cserkészmozgalomra, az erdélyi nem zsidó cserkészéletre és kifejezett figyelemmel követte a magyarországi és a szlovákiai zsidó cserkészmozgalmat. Anyagi okok miatt szűnt meg. Gyakran közölt híreket a cserkésekről az *Új Kelet* napilap is. Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 141–142.

57 s. i.: Judenstaat – Altneuland. *A Sómér*, 1924. 1. 1. 3–4.

58 Z.: A mi táborunk. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 10.

59 Anderson, 2006. 123.

60 Visszapillantás tíz év munkájára. *Haderech*, 1929. december, 4.

besztercei somérok tíznapos tutajkirándulást szerveztek a Maroson. A temesváriak Erec Jiszáélben vettek részt egy háromhetes túrán, míg a marosvásárhelyiek, a brassóiak és a dévaiak a Csíkszereda melletti Zsögödfürdőn táboroztak.⁶¹ Az estéket zsidó dalok tábortűz melletti éneklése és zsidó történetek mesélése tette színesebbé. Az egyik ilyen alkalomról számol be Weissburg Chaim a visszaemlékezéseiben, amelyben a hallgatóságáról a következőket írja: „Az erdélyi zsidó gyermek csak csillogó szemekkel tudott beszélni arról a pár hétről, amiket Isten szabad ege alatt, sátorokban, az erdélyi Kárpátok gyönyörű, vadregényes, erdős hegyei között töltött el. [...] Az ózondús levegőt árasztó erdő egyik tisztásán hatalmas tábortűz égett. És a tábortűz körül gyermekek százai ültek. Zsidó gyermekek, a brassói, a nagyszebeni, a marosvásárhelyi, a kolozsvári, a máramarosszigeti, a szatmári, a lugosi, a karánsebesi, a dévai zsidók gyermekei. Zsidó gyermekek, akiknek az ábrázatát a gálut atmoszférája sápadttá, de most az új idők friss élete napbarnítottá és üde pirossá tette.”⁶² A táborban Weissburg a Hmelynickij-vezette 17. századi kozák lázadást kísérő pogromok történetét mesélte el, így konstruálva meg a gyerekek számára a zsidó múltat és teremtve meg a nemzeti önazonosítás lehetőségével a jelenre történő reflexió feltételeit.⁶³ A cserkészek reakcióit látva pedig reménykedve vonta le a következtetést: „Ezek a gyermekek – gondoltam magamban – ha felcseperednek, már nem fogják ingyen adni az életüket a világ semmiféle kozákjainak. Az a nemzedék, amely ezekből a gyermekekből fog kikerülni, már nem lesz többé tárgy, hanem az alanya a történelemnek.”⁶⁴

Az erdélyi zsidó cserkészek mozgalmi életéről a zsidó nemzeti irányzathoz tartozó sajtótermékekből és az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség éves konferenciái jelentéseiből értesülhetünk. Hasonlóan a Zsidó Nemzeti Szövetség és a hozzá kötődő ifjúsági és egyéb társadalomszervező szervezetekhez, a cserkészmozgalom hétköznapjait a zászlóalj rendszeres összejövetelei, ünnepei, a somérvatások, a sporttevékenységek, a jótékony célú rendezvények,

61 Táborozás. *A Sómér*, 1924. 1. 1. 2.

62 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1192–1193.

63 L. Anderson állítását a „nemzetek életrajza” szerepéről az identitás megkonstruálását illetően, Anderson, 2006. 168–170.

64 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1194.

a Palesztina-alapok munkájának segítése, valamint a látogatások töltötték ki.⁶⁵ Ez utóbbinak új csoportok/zászlóaljok létesítésében volt kiemelkedő szerepe, de ugyanígy a kis létszámú vagy inaktív helyi szervezetek megerősítésében is közreműködtek. Nemegyszer kerültek összetűzésbe a cionizmust elutasító hitközségi vezetőségi tagokkal vagy magával a rabbival. Ilyen esetet írt le *A Sómér* a kolozsvári cserkészek besztercei látogatása kapcsán. A besztercei főrabbi hosszas polemizálást követően sem engedte meg, hogy a somérok szombati istentiszteletüket az imaházban tartsák meg.⁶⁶ A rabbival történt összetűzés ugyanakkor a zsidó ortodoxia és a cserkészmozgalom közötti általános feszültségre, összeférhetlenségre is rávilágít.⁶⁷

A mozgalom számára a nyilvánosságban való megjelenést a cionista rendezvényeken történő aktív részvételek biztosították. Így Nahum Szokolovnak, a Cionista Világszövetség Végrehajtó Bizottsága elnökének 1925-ös januári erdélyi körútja során a fogadóbizottságokban a somérok számos alkalommal feltűntek. Kolozsvárra január 23-án érkezett meg, ahol az ortodox és neológ hitközségek rabbijai, a cionista szervezetek vezetői mellett az ifjúsági szervezetek is üdvözölték őt, köztük a somérok és a somrák küldöttei.⁶⁸ A nyilvánosságban történő szervezett jelenlét (amely a cserkésztölgözet és a cserkészelvény viselésével járt együtt) belső, csoportkohéziós funkciót és külső, demonstratív szerepet egyszerre töltött be.

*

Magyarországon a zsidó cserkészet többé-kevésbé megmaradt felekezeti jellegű mozgalomnak, annak ellenére, hogy a cionista szervezeti élethez több szálon is kötődött. Az 1918 után Romániához került területeken viszont már a kezdetektől cionista alapon szerveződött. Az első évtizedben szerkezetileg és programjaiban is – etnikus elemekkel kiegészülve – a nem zsidó cserkészmozgalom

65 Számos helyen a somérok munkájának köszönhető a Palesztina-alapok jó teljesítése. Ők végezték például a KKL-perselyek üritését. *Munkánk és feladataink*. Szatmárnémeti: Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség Szatmári Csoport, 1926. 7.

66 –uve.: Sómérvároson át. *A Sómér*, 1924. 1. 1. 7–9.

67 L. Bányai, 2019. – a *Regio* e számában.

68 Nachum Szokolov Kolozsvárra érkezett. *Új Kelet*, 1925. január 24. 3.

mintáit követte. A két világháború közötti időszak közepére azonban a klasszikus cserkészideáloktól teljes mértékben eltávolodott. Mindez azt jelentette, hogy a mozgalom kizárólagos céljává a cionista célkitűzések megvalósítása vált. Ez tulajdonképpen a következő három pilléren nyugvó program gyakorlatba ültetésével járt: hebraizáció (a zsidó fiatalok héber nyelvre és kultúrára történő oktatása), hahsarah (a palesztinai mezőgazdasági és ipari munkára történő felkészítés) és alija (minél több fiatal Palesztinába való kijuttatása).⁶⁹ Hasonló folyamatok mentek végbe a nem zsidó cserkészeten belül is. Magyarországon például, 1936-ot követően vált egyre meghatározóbbá a „nagy játék” helyett a cserkészeknek a katonai szolgálatra történő felkészítése.⁷⁰

A cserkészetnek a cionizmus szolgálatába való állítása ugyanakkor nemcsak a végső célnak, azaz a palesztinai kivándorlásnak a megvalósításához járult hozzá, hanem komoly csoportkohéziós és identitásformáló eszköznek is bizonyult. Remélhetőleg a fenti elemzés ezt az állítást támasztja alá.

Bibliográfia

Levéltári források

Arolsen Archives (International Tracing Service Archives), Bad Arolsen, Németország

- 3. fond (Registrations and files of displaced persons, children and missing persons)

The Archive of the Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism, Sede Boker, Midreshet Ben-Gurion, Izrael:

- 3. fond (Personal Archives): The Personal Archives of Chaim Weissburg

69 Impozáns keretek között zajlott le az erdélyi sómérszervezet kolozsvári konferenciája. *Új Kelet*, 1929. december 31. 5., Havas József: Sokolow a cluji [kolozsvári – szerk. megj.] sómérok között. *A Sómér*, 1925. 2. 9. 9–10.

70 Gergely, 1989. 280.

Sajtó

Haderech (1929)

A Sómér (1924–1925)

Új Kelet (1920–1922, 1929, 1932–1933)

Felhasznált irodalom

Almanahul oraşului municipal Târgu Mureş, 1924. In: Ghila, Iulius – Parizek Ferenc (red.): Târgu Mureş: k.n., 1924.

Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.

Bányai Viktória: Liliom és Dávid-csillag: a zsidó cserkészlet kezdetei Magyarországon, 1913–1924. *Regio*, 2019/2.

Bardócz Csaba: Cserkészmozgalom Erdélyben. *Református Szemle* 2008/3. 268–296.

Beszámoló a Hisztádrut Hásomer Hácáir B`Transilvania 1937 május–1939 decemberi munkaperiódusáról. In: *Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség XVI. konferenciája. A Zsidó Nemzeti Szövetség, Palesztina Hivatal, WIZO Föderáció, Keren Kayemeth Leisrael, Keren Hayesod jelentése, 5697–5698–5699. évi működéséről.* Timişoara: Kiadja az EZSNSZ, 1939. 108–115.

Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. 60–66.

Danzig Hillel: Húsz év távlatából. In: *Az erdélyi cionizmus húsz esztendeje.* Cluj [Kolozsvár]: Kiadja a Hitachdut Barisszia-Habonim Nösziutja, 1939. 1–9.

Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény, 1690–2004.* Sepsiszentgyörgy: Charta, 2006.

Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. In: *Ethnicities*, 2008/8. 536–563. DOI: 10.1177/1468796808088925.

- Fürst Oszkár: A cserkészmozgalom és a zsidóság. In: *A Tarbut Országos Zsidó Iskolaegyesület cluji fiú- és leányközépiskoláinak II. értesítője az 1921–22. tanévről*. Cluj-Kolozsvár: Kadima Nyomda és Kiadóvállalat, 1922. 47–49.
- Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1989.
- Gidó Attila: Az erdélyi zsidó intézmények identitásformáló szerepe a két világháború között. *Korunk*, 2004/8. 63–75.
- Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2009.
- Haber, Peter: Pozsonytól Budapestig. A magyarországi cionizmus kezdetei 1897 és 1904 között. In: Bassa László (szerk.): *Othonkeresők, othonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Universitas Kiadó, 2001. 156–189.
- Hartman, Zvi: A Jewish Minority in a Multiethnic Society. During a Change of Governments: The Jews of Transylvania in the Interwar Period. *SHVUT. Studies in Russian and East European Jewish History and Culture*, 2000/9. 162–182.
- Hartman, Zvi: Zionism in Transylvania between the World Wars: From Ideology to Practice. *Studia Judaica*, 1996. 200–210.
- Iancu, Carol: *Evreii din România, 1919–1938. De la emancipare la marginalizare*. București: Editura Hasefer, 2000.
- Kelet és Nyugat között. Zsidó fiatalok antológiája*. Cluj [Kolozsvár]: A Zsidó Diáksegélyző Kiadása, 1937.
- Munkánk és feladataink*. Szatmárnémeti: Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség Szatmári Csoport, 1926.
- Olosz Levente: Jámbor Ferenc, az Új Kelet egykori felelős szerkesztőjének öröksége. *Izraelinfo*, 2019. július 19., <https://izraelinfo.com/2019/07/19/jambor-ferenc-az-uj-kelet-egykori-felelos-szerkesztojenek-oroksege/> (letöltés ideje: 2019. július 26.)

- Olosz Levente: Ortodoxból cionista. Szempontok a dicsőszentmártoni zsidóság 1850 és 1919 közötti történetéhez. In: Romsics Ignác (szerk.): *Közelítések. Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez*. Kolozsvár: Komp-Press, 2018. 37–68.
- Pryke, Sam: The popularity of nationalism in the early British Boy Scout movement. *Social History*, 1998/3. 309–324. DOI: 10.1080/03071029808568040.
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. (Balogh Edgár, főszerk.) Bukarest: Kriterion, 1981.
- Smith, Anthony D.: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel, 2004. 204–229.
- Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület, 2001.
- Zsidó Lexikon*. (Szerk. Újvári Péter) Budapest: A Zsidó Lexikon Kiadása, 1929.